

Б. Б. Горяева
(канд. фил. наук, старший научный
сотрудник КалмНЦ РАН)
DOI 10.22162/2587-6503-4-4-6-32

Калмыцкие сказки в записи Габора Балинта

* Статья подготовлена в рамках Госзадания № АААА-А17-117030910099-8 «Фольклор монголоязычных народов: тексты и исследования» (2017).

Калмыки унаследовали от своих предков богатый многожанровый фольклор, красочный язык. Устное народное творчество калмыцкого народа, оказавшись в поле зрения ученых как ценный лингвистический материал, со временем стало объектом специального изучения.

Полевые исследования ученых XIX в. являются в настоящее время ценнейшим материалом для изучения этнокультурной и фольклорной традиций калмыков. К числу таких ценностей можно отнести три рукописи венгерского ученого Габора Балинта, хранящиеся в отделе рукописей и редких книг Венгерской Академии наук и представляющие собой коллекцию текстов, записанных среди калмыков и монголов (халха) во время поездок 1871–1874 гг.

Систематизируя собранный им полевой материал Г. Балинт особое внимание уделял разговорному языку и фольклорным текстам. Две его объемные рукописи содержат образцы монгольского языка (калмыцкого и халха). Ценность текстов, зафиксированных Г. Балинтом, заключается в том, что они отражают бытование разговорного монгольского языка (калмыцкого и халхасского) во второй половине XIX в.

На основе своих полевых материалов ученый намеревался издать на английском языке «Сравнительную грамматику восточного и западного монгольских языков», но осуществлено это было лишь в 2009 г. Агнеш Бирталан, заведующая кафедрой исследований Внутренней Азии университета Eotvos Lorand г. Будапешта, опубликовала рукопись Грамматики в виде факсимиле, предварив ее всупительной частью на английском языке [A Romanized grammar... 2009].

В 2011 г. А. Бирталан в сотрудничестве с доктором филологических наук, ведущим научным сотрудником отдела литературы, фольклора и джангароведения Калмыцкого института гуманитарных исследований РАН (ныне — Калмыцким научным центром РАН) Тамарой

Горяевой Басанговой издана вторая рукопись Г. Балинта, представляющая калмыцкую часть полевых материалов венгерского ученого, послуживших основой для сравнительной грамматики восточного и западного монгольских языков.

В вышеуказанном издании «Kalmyk Folklore and Folk Culture in the mid-19th Century» [Будапешт, 2011] материалы Г. Балинта даются в виде факсимиле рукописи и сопровождаются предисловием А. Бирталан, а также ее переводом на английский язык всех калмыцких текстов с объемным комментарием. Зафиксированные Габором Балинтом фольклорные и этнографические материалы ценный источник исследований, подобно тем материалам, которые были изданы в свое время известными востоковедами. В настоящем издании по публикации «Kalmyk Folklore and Folk Culture in the mid-19th Century» в широкий оборот вводятся тексты сказок, записанных венгерским ученым в 1871–1872 г. среди астраханских калмыков.

Габор Балинт (13 марта 1844 — 26 мая 1913) имел исключительный талант к языкам. Исследователь овладевал языками, чтобы познакомиться с многочисленными культурами и попытаться в более широком контексте определить место венгров в мире. Учился он с большим интересом, и с раннего возраста, уже во время обучения в Вене, у него проявился интерес к гуманитарным наукам. Позже, обучаясь в Будапеште, он с интересом приступает к изучению восточных языков и готовится к долгому пребыванию среди разных народов.

Значительное влияние на него оказал известный ученый того времени Янош Фогараси (1801–1878), который и стал его наставником. По его предложению, Венгерская академия наук командировала Балинта в Азию, для исследования монгольских языков. Я. Фогараси всегда оставался сторонником Г. Балинта и неутомимым пропагандистом его достижений.

Габор Балинт начал свое исследование разговорного языка тюркских и монгольских народов летом 1871 г. в Казани, где он, по совету Н. Ильминского, обратился к изучению разговорного диалекта обращенных в христианство татар. Изучение калмыцкого языка исследователь начал уже в Казани, используя «Граматику монгольско-калмыцкого языка» А. А. Бобровникова, изданную в 1849 г., при помощи преподавателя монгольского языка В. В. Миротворцева [Kalmyk Folklore... 2011: 10].

Метод полевых исследований, апробированный среди татар в Казани, использовался им также и среди калмыков. Центром его исследований в Астрахани было калмыцкое училище-пансион.

Г. Балинт провел несколько месяцев среди Астраханских калмыков (конец сентября 1871 г. — май 1872 г.) и работал со многими информантами. Он упоминает в своем Сообщении и в предисловии к Грамматике имя учителя калмыцкого языка Шамба, который работал в школе для мальчиков и девочек. С разрешения школьного директора он посещал его уроки каждый день и разговаривал с учениками. Помимо учителя, врач школы Манджин Савгр также помогал ему в освоении языка. Из числа студентов он упоминает имя Балдрин Мучка, который сообщил ему изрядное количество материала по быту калмыцкого народа. Несмотря на его предыдущее изучение калмыцкого языка в Казани, он сначала использовал в общении русский язык, но вследствие его превосходных способностей к языкам исследователь очень скоро стал общаться на калмыцком. Он также собирал языковой материал и у не владеющих грамотой калмыков, которые посещали рынок в Астрахани.

Результатом его экспедиционной работы стал корпус фольклорно-этнографических текстов. Сборник содержит народные загадки, пословицы, благопожелания, народные песни, сказки, этнографический материал, образцы эпистолярного жанра.

Г. Балинт выехал из Астрахани 12 мая 1872 г., поездом прибыл в Санкт-Петербург 18 мая. Здесь он встретился с А. Ф. Шифнером (1817–1879), известным филологом Императорской Академии наук, и обсудил с ним результаты его экспедиции и дальнейшие планы. А. Ф. Шифнер поддержал его намерение подготовить «Сравнительную грамматику разговорного монгольского языка». При поддержке Венгерской Академии наук и щедрой помощи Я. Фогараси 20 февраля 1873 г. Г. Балинт продолжил изучение монгольского языка в Монголии.

Подготовка «Сравнительной грамматики...» и полученные результаты дали право Г. Балинту сформулировать ее итоги следующим образом: «Я приложил все усилия, чтобы сделать легким изучение этого языка для [читателей] даже не профессиональным филологам и тем, у кого будет возможность говорить с представителями народа Чингисхана» [A Romanized grammar... 2009: XII].

«Сравнительная грамматика...» содержит приблизительно одну пятую часть корпуса текстов, собранных Балинтом, — это образцы

различных жанров разговорной речи, фольклорных текстов и разные короткие описания народного быта, которые он собрал среди астраханских калмыков и халха-монголов в Урге. Эти тексты дают предкороткие описания народного быта, которые он собрал среди астраханских калмыков и халха-монголов в Урге. Эти тексты дают представление не только о монгольских разговорных языках, но также и ценных фольклорных материалах.

Публикация рукописи Г. Балинта «Kalmyk Folklore and Folk Culture in the mid-19 Century» для академической науки и более широкой аудитории сделала доступным еще одну частичку духовного наследия калмыков, оставленного в языке и устной традиции народа. 15 сказок, записанных Г. Балинтом, отражают устную традицию калмыков второй половины XIX в. Сказки зафиксированы ученым под номерами, А. Бирталан при издании рукописи дала названия сказочным текстам.

В вышеуказанном издании содержится факсимиле рукописи фольклорных материалов в записи Г. Балинта, на его основе нами на современную калмыцкую орфографию переложены тексты сказок под №№ 1–4, 6–9, 11, которые даются в Приложении к данной статье.

Первая сказка является кумулятивной [Kalmyk Folklore... 2011: 225–227]. Под кумулятивной сказкой В. Я. Пропп подразумевает повествование, которое «состоит в каком-либо многократном повторении одних и тех же действий или элементов, пока созданная таким образом цепь не порывается или не расплетается в обратном порядке» [Пропп 1976: 243]. Проблемы классификации и сохранности текста калмыцкой кумулятивной сказки рассматривались Т. Г. Басанговой и Б. Б. Манджиевой [2011; 2015]. Кумулятивные сказки из коллекции И. И. Попова описаны Д. В. Убушиевой [2017]. Кумуляция в сказках монгольских народов рассматривалась Д. А. Носовым [2010; 2013].

Вторая сказка повествует о бездетных старике и старухе. Когда у них родился сын, он ночью был похищен змеем. Старик пускается в погоню, но не может догнать похитителя. Мальчик сбегает от змей, закрыв за собой выход из ямы двумя валунами, размером с корову. Герой добирается до одного из друзей отца, отправляет за ним послов. Отец прибывает только на второй раз, устраивает пир на семью семь сорок девять дней. Юноша с сыном приятеля отца решает расправиться с четой змей. На полпути помощник, испугавшись, возвращается домой. Герой в одиночку убивает змей, освобождает плененных и живет счастливо и в спокойствии [Kalmyk Folklore... 2011: 228–230]. Отметим, что сюжет имеет локальное бытование.

Третья сказка утверждает, что человеку невозможно изменить свою судьбу, которая предрешена *заячи* — гением-хранителем. Согласно предсказанию, дочь хана выходит замуж за сына бедной старухи [Kalmyk Folklore... 2011: 231–234].

Четвертая сказка представляет собой вариант сюжета СУС 400 «Муж ищет исчезнувшую жену (жена ищет мужа)». В сказке интересен мотив иного мира. Жена, отправившись на поиски мужа, попадает в верхний мир подброшенная рогами марала. Благодаря золовкам-небожительницам ханская дочь возвращает себе мужа [Kalmyk Folklore... 2011: 235–239].

Пятая сказка оригинальна по сюжету. У бездетных старика и старухи по предсказанию хана Тарваджи, имеющего семьдесят два обличия, рождается сын. За то, что супруги выходили Тарваджи хана, он в благодарность помогает мальчику. С его помощью он добывает дочь хана для волка, которую хитростью оставляет для героя [Kalmyk Folklore... 2011: 240–249].

Шестая сказка является волшебнo-герoическoй [Kalmyk Folklore... 2011: 245–250], ее подробный анализ осуществлен Ц. Б. Селеевой в данном издании.

Седьмая сказка может быть отнесена к волшебным. Она представляет собой вариант сюжетной контаминации широко распространенной в сказочной традиции калмыков: СУС 560 «Волшебное кольцо» + СУС 554 «Благодарные животные». Герой выручает из беды кошку, собаку, мышь и змею; при помощи кольца, полученного от Арша Ики ламы, выполняет задачи хана и женится на его дочери. Дочь хана похищает кольцо и исчезает; собака, кошка и мышь возвращают юноше похищенный предмет [Kalmyk Folklore... 2011: 251–256].

Восьмая сказка в записи Г. Балинта начинается с разработки сюжета СУС 530 «Сивко-Бурко», широко распространенного в сказочной традиции калмыков. Перед смертью отец завещает сыновьям три ночи караулить его могилу. Завещание отца выполняет только младший из братьев. На могиле отца он получает чудесных коней, с помощью которых женится на дочери хана. Далее сюжет развивается по своей оригинальной трактовке. Жену младшего брата выкрадывает мус, которого одолевает конь героя [Kalmyk Folklore... 2011: 257–263].

Сюжет девятой сказки, относимой к богатырским, начинается с мотива чудесного рождения сына у бездетных старика и старухи мифологического возраста [Kalmyk Folklore... 2011: 264–270].

В десятой сказке герой бросает вызов Эрлик Номин хану, владыке мира мертвых, и благодаря чудесному помощнику проходит все испытания строгого, но справедливого судьи умерших [Kalmyk Folklore... 2011: 271–277]. Вариант данного сюжета был опубликован также А. М. Позднеевым в «Записках Восточного Отдѣленія Императорскаго Русскаго Археологическаго Общества» [1891: 1–17].

Одиннадцатая сказка описывает подвиги богатыря Укер Хара, верным помощником и мудрым советчиком которого является его конь, а впоследствии еще и два побратима [Kalmyk Folklore... 2011: 278–284].

Начало двенадцатой сказки может быть соотносимо с сюжетным типом СУС 400 «Муж ищет исчезнувшую жену (жена ищет мужа)». Герой сказки богатырь Улада баатар обретает супругу-волчицу, которая по ночам превращается в красивую деву. Традиционно герой нарушает запрет, связанный с обликом супруги, желая зреть чудесную красоту. Однако в данном сюжете жена по просьбе мужа остается в человеческом облике, что в дальнейшем вызывает притязания ханского сына. Развязка сюжета не характерна для волшебной сказки и большее тяготеет к жанру сургалов [Kalmyk Folklore... 2011: 285–293].

Весьма интересна и своеобразна разработка тринадцатого сюжета, зафиксированного Г. Балинтом, в котором можно отметить отдельные мотивы сказочной прозы, отражающие отношения калмыков с черкесами [Kalmyk Folklore... 2011: 294–303].

Четырнадцатая сказка является образцом богатырской сказки, имеющей два хода повествования, что характеризует традицию догероического тууль-улигерного эпоса калмыков [Kalmyk Folklore... 2011: 304–314].

Пятнадцатая сказка отличается своеобразной внутренней структурой, динамичным сюжетом, композиционной последовательностью, общими мотивами с героическим эпосом «Джангар» [Kalmyk Folklore... 2011: 315–328].

Таким образом, записи Г. Балинта представляют сказочную традицию калмыков второй половины XIX века. Часть зафиксированных Г. Балинтом фольклорных текстов не имеет параллелей с сюжетами, опубликованными в сборниках по монгольскому фольклору. Варианты некоторых сказок имеют оригинальную разработку и требуют дальнейшего тщательного изучения.

Источники

A Romanized Grammar of the east — and west-mongolian languages with popular chrestomathies of both dialects. By Gabor Balint of Szentkatolna. Edited and introduced by Agnes Birtalan. Budapest, 2009. XXXIV; 222 p.

Kalmyk Folklore and Folk Culture in the mid - 19 Century. Philological Studies on the Basis of Gábor Bálint of Szentkatolna's Kalmyk Texts. Edited by Agnes Birtalan with the collaboration of T. G. Basangova (Bordzanova) and with the assistance of B. B. Gorjajeva. Budapest, 2011. 380 p.

Литература

Басангова Т. Г., Манджиева Б. Б. Калмыцкая кумулятивная сказка: проблемы классификации и сохранности текста // Вестник Калмыцкого института гуманитарных исследований РАН. 2011. № 1. С. 177–181.

Басангова Т. Г., Манджиева Б. Б. О типологических связях калмыцкого и балкарского фольклора (на примере детской песни) // Новые исследования Тувы. 2015. № 3 (27). С. 8.

Записки Восточнаго Отдѣленія Императорскаго Русскаго Археологическаго Общества. Т. VI. СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1891. С. 1–17.

Кульганек И. В. Рец. на: Kalmyk Folklore and Folk Culture in the mid - 19th Century. Philological Studies On the Basis of Gabor Balint of Szentkatolna's Kalmyk Texts / Ed. by A. Birtalan with the collaboration of Tamara Gorjajevna Basangova (Bordzanova) and with the assistance of Baira Basangovna Gorjajeva. Budapest, 2011. 380 p. (Филологические исследования калмыцкого фольклора и народной культуры в XIX веке, основанные на западномонгольских (калмыцких) текстах Габора Балинта из Сенткатолны) / Изд. подгот. А. Бирталан при сотрудничестве с Т. Г. Басанговой. Будапешт, 2011. 380 с. // MONGOLICA-XI. Сб. науч. ст. по монголоведению, посвящ. 130-летию со дня рождения А. В. Бурдукова (1883–1943). 2013. С. 99.

Пропп В. Я. Фольклор и действительность. М.: Наука, 1976. 327 с. (Исследования по фольклору и мифологии Востока).

Носов Д. А. Монгольская народная кумулятивная сказка // Mongolica. 2010. № IX. С. 84–89.

Носов Д. А. Кумуляция в сказках монгольских народов: жанровый признак или композиционный прием? // Mongolica. 2013. № 10. С. 26–32.

Убушиева Д. В. Кумулятивные образцы в коллекции сказок И. И. Попова // Вестник Калмыцкого института гуманитарных исследований РАН. № 3. 2017. С. 139–151.

1. Ут тууль

Кезэнэ нег богшурһа (богширһа) нег шарлжн деер ирэд сууж. Тер шарлжн хошнгинь хатхад оркна, түүнэсн богшурһа тер өвсиг хөөнд ирэд келв: «Энд нег сэн өвсн бөөнэ, түүниг оч ид», — гив. Тиигхлэ хөн келв: «Тер өвсичн идх бээтхэ, эврәннь өөкэн дааж ядж бөөнэв», — гив.

Тиигхлэ богшурһа келв: «Өөкэн дааж яддг элмр, чамаг чонд оч келнэв!» — гив, һарад йовв. Богшурһа чонд ирэд келв: «Энд нег тарһн хөн бөөнэ, түүг оч ид!» — гив. Тиигхлэ чон келв: «Тер хөөһичн идх бээтхэ, эврэн хаана нег ажрһ аду идж оркад, адучнрас ээж бөөнэв!» — гив. Тиигхлэ богшурһа келв: «Чамаг адучнрт оч келнэв!» — гив.

Богшурһа адучнрт ирэд келв: «Энд нег чон бөөнэ, тер чоныг оч алтн!» — гив. Тиигхлэ адучнр келв: «Тер чонычн алх бээтхэ, хаана көлглдг жора хар кер ажрһ гееж оркад хаанас ээж бөөнэвидн!» — гив. Түүнэсн богшурһа келв: «Таниг хаанд оч келнэв!» — гив, һарад йовв.

Богшурһа хаанд ирэд, келв: «Хан, тани адучнртн тани көлглдг жора хар кер ажрһитн гееж оркад, танас ээж бөөнэ, тедниг оч цоктн!» — гив. Тиигхлэ хан келв: «Тедниг оч цокх бээтхэ, эврэн эрвңгэн дааж ядж бөөнэв!». Түүнэсн богшурһа келв: «Эрвңгэн дааж яддг элмр, хулһнад оч келнэв!» — гив, һарад йовв.

Хулһнад одад келв: «Энд нег хан бөөнэ, түүнэ эрвңгинь оч ид!» — гив. Тиигхлэ хулһна келв: «Тер эрвңгичн оч идх бээтхэ, эврэн көвүдэс ээж бөөнэв!» — гив. «Чамаг көвүдт оч келнэв!» — гив, һарад йовв.

Көвүдт ирэд келв: «Энд нег хулһна бөөнэ, тер хулһнаг оч алтн!» — гив. Тиигхлэ көвүд келв: «Тер хулһнаг алх бээтхэ! Эврэн үкрэн ниилж оркад, ээжэсн ээж бөөнэвидн!» — гив. Тиигхлэ богшурһа келв: «Үкрэн ниилдг элмрмүд, таниг ээждтн оч келнэв!» — гив, һарад йовв.

Богшурһа көвүдин экстнь ирэд келв: «Тана көвүдтн үкрэн ниилж оркад, танас ээж бөөнэ, тер көвүдэн оч цоктн!» — гив. Тиигхлэ баавһармуд келв: «Тедниг оч цокх бээтхэ, эврэн ноосан савж ядж бөөнэвидн!» — гив. Тиигхлэ богшурһа келв: «Ноосан савж яддг элмрмүд, таниг хүүд оч келнэв!» — гив, һарад йовв.

Хүүд богшурһа ирэд келв: «Энд олн баавһа ноосан савж ядж бөөнэ, тер ноосинь оч кииск!» — гив. Түүнэсн хү ноосинь киискэд, баавһармуд көвүдэн көөһэд, көвүд хулһнаг көөһэд, хулһна хаана эрвңгинь идэд, хан адучнран цокад, адучнр чоныг көөһэд, чон хөөг идэд, хөн өвс идэд бөөв. Мана богшурһа тедниг үзэд, инэһа бээж, холнь тасрад үкж одв.

2. Ут тууль

Кезэнэ нег байн эмгн өвгн хойр бээдг сэнж болна. Тер эмгн өвгн хойрт көвүн, күүкн уга сэнж болна.

Тиигж бээтлнь, нег көвүн харв. Тер көвүг сөөднь нег моһа ирэд, авад зулв. Түүнэсн өвгн хурдн алг мөрэн унад, һарад көөв. Көөж күцэд, моһаг өвгн ардан арвн жова гүвдэд, өмнэн арвн жова гүвдэд дарв.

Түүнэсн моһа өсрэд, нег ик толһа [мөл]кэд йовад одв. Өвгн бас ардаснь көөһэд, күцж ирэд, тайгарн цокад оркв — өвгн моһаг цокл уга, эврәннь мөрнәннь көл цокад хуһлад оркв. Моһа йовад одв.

Түүнэсн өвгн гертэн хэрж ирв. Моһа көвүг нүкндэн авад ирв. Түүнэсн эм моһань келж бээдг болна: «Эн күүһән цааран өлгж орктн, ондан кү идий», — гив. Тиигхлэ эр моһань келв: «Бичкн бээтлэн намаг зоваж ирв, ода идх юмн», — гив.

Түүнэсн эр моһа эм моһа хойр көвүг ирэд шимв. Шимсн цагтнь көвүн: «Теңгр намаг иигж заяхар заял уга бээх яһна!» — гихэд, хээкрэд оркв. Хойр талк моһань унад одв. Көвүн түүнэсн һарад, нүкнәннь амн деер хойр үкрин чинэн хойр чолу оркад, һарад йовв.

Гүүж йовтлнь, ардаснь нег тоосн һарад йовдг болна. Көвүн нег нүкнд орад кевтв. Хойр моһа хажуһарнь һарад йовад одв. Йовж одад, гедргэн герэдэн хэрж йовдг болна. Йовж одхлань, көвүн гүүһэд харв. Гүүж-гүүж нег эцкиннь нээжин герт күрэд ирв, нээжиннь герт ирэд, сэн хувц үмсэд, долан хонг нэр-жирһл кев.

Түүнэсн көвүнэ эцкднь нег кү илгэв. «Көвүнчн ирв гиж кел», — гихэд, йовулад оркв. Тер залу: «Көвүнтн ирв», — гихэд, өвгнд одад келв. Өвгн келв: «Мини көвүн альдэс ирхв?» — гихэд, бээһэд бээв.

Дакад нег элч илгэв, бас оч кел гихэд. Түүнэсн өвгн күрэд ирв. Өвгн көвүһән үзж оркад, харһц харһад одв. Өвгн деер ус кеһэ бээж босхад авв. Түүнэсн өвгн түүндэн долан долан — дөчн йисн хонгт нэр-жирһл кев. Түүндэн нэр-жирһл кеж бээһэд, өвгнэ көвүн нээжин көвүнд келв: «Хоюрн тер хойр моһаг оч алыһа!» — гив.

Түүнэсн хоюрн һарад йовв. Мана көвүн аавиннь хурдн алг гидг мөриг унад һарад йовв. Түүнэсн һазрин өрэлэс нээжиннь көвүн: «Ээж бээнэв», — гихэд, хэрж одв. Өвгнэ көвүн һанцарн һарад йовв. Йовж-йовж хойр моһад күрэд ирв. Көвүн мөрэн таг кеж күлж оркад, гүүһэд орад одв. Орад одн гидг болхнь, эр эм хойр моһа нүкндэн бээдг болна. Көвүн тер хойр моһаг дорнь алж оркад, нүкн дотр бээсн улсиг цугтнь һарһад авв.

Тер улсиг тоолад үзн гидг болхнь, миңһн нег күн болж харв. Тер миңһн күн дотрас нег көвүн келж бээдг болна: «Би эн миңһ күүг авад, тана гер күртл би танла урдсв», — гив. Өвгнэ көвүн келж бээдг болна: «Иим элмр моһан амнд яһж орсмбч? — гив. — Не, сән», — гихэд, урлдад харв.

Тер көвүн гер күртлнь хамдан күрэд ирв. Өвгнэ көвүн тедниг герэднь хэрүлж оркад, гертән бээһэд, түүндән амулң жирһэд бээв.

3. Ут тууль

Кезәнэ нег буднд төөрдг хан бээдг сәнж болна.

Тер хан нег цагт аңһучлж йовад, будн болхла, төөрэд, йовж-йовж, нег хойр герт күрэд ирв. Тер хойр герт ирэд, мөрнәннь эмэлинь авад, гериннь һаза суув. Түүнэсн нег бер хаанд цэ чанад өгв. Түүнэсн тедн келв: «Залу, герт орж унтгн!» — гив. Тиигхлэ хан келв: «Уга, мөрән хэләһэд, һаза унтнав!» — гив.

Сөөднь өмн захан герт нег юмн өмн бийэс гүүж ирэд, орад одв. Түүнэсн хан үзэд, күрч ирэд: «Эн кенв? Һар!» — гив. Түүнэсн тер күн келв: «Би эн өвгнэ көвүнәннь заячв, эн өвгнэ көвүн герән авсн сөөдән үкх», — гив. Түүнэсн хан заячд келв: «Мини күүк кен авх?» — гив. Тиигхлэ тер заяч келв: «Тани күүкиг нарн һарх үзг талас нег эмгн нег тергнд суусн ирх, тер эмгнэ гесн дотр йовсн көвүн авх», — гив. Түүнэсн хан өрүнднь герэдән һарад одн гихләннь, тер герин эзн өвгн келв: «Залу, нернчн кенв?» — гив. Тиигхлэ хан келв: «Ор эзлсн хан би», — гив. Хан бас келв: «Өвгн, көвүһән герән авх цагт нааран илгәж орк!» — гив.

Түүнэсн хан гертән ирэд, бээһэд бээв. Тиигж бээтлнь, нег көвүн күрч ирв. Тер көвүнэс хан сурв: «Чи юн көвүнвч?» — гив. Көвүн келв: «Хааг саак мөрлж йовад хонсн эмгн өвгн хойран көвүн би, тиигэд хааг ир гиснд ирлэв», — гив. Түүнэсн хан кесг олн гелңгүд дахулад, эмгн өвгн хойрт ирв.

Түүнэсн эмгн өвгн хойран көвүн герән авад, сөөднь унтв. Унтж бээтл, гелңгүд көвүнэ геринь төгәлж сууж оркад, ном умшад бээв. Өр цээтл умшв, тер бийднь эмгн өвгн хойран көвүн үкж одсн бээдг болна. Түүнэсн хан эмгн өвгн хойрт келв: «Урднь тэвсн хүвэс күн һарч болш уга!» — гихэд, хәрж одв.

Түүнэсн хан нарн һарх үзг талас ирнэ гисн эмгиг хэләһэд бээв. Тиигж бээтлнь, тер эмгн күрэд ирв. Хан тер эмгиг бәрж авад, күзүнэснь нег деес уяд, нег үзүринь мөрнэ сүүлэс уяд чирв; чирэд довтлж оркад,

түүмрдж оркв. Түүнэсн хан келв: «Не, ода мини күүк авдгинь хэлэсү би», — гив. Тер эмгиг чирж йовх цагт гесн дотр йовсн көвүнь унж одсн сэнж.

Түүнэсн хан цергт мордад йовж одв. Саак унж одсн көвүг хаана түшмл олад авч, тер көвүһэр эврәннь көвү кеһэд авад бээв. Тер көвүн хаана күүкнтэ наадад йовв. Тиигэ бээж хоюрн ниилэд бээв.

Түүнэсн хаана хатн хаанд бичг илгэв: «Эн күүкнтн түшмлин көвүнтэ ниилэд», — гихэд, илгэхэд оркв. Тер күүннь хаанд ирэд, тер бичгинь өгв. Хан күүнэс сурв: «Түшмлд юн көвүн билэ?» — гив. Тиигхлэ тер залу келв: «Түшмл һазрас нег көвү олж авад, тер көвүһэр көвүһән кеж авад бээв», — гив. Түүнэсн хан уурлад, гедргэн хатндан бичг илгэв. «Түшмл гих неринь таслад орк», — гихэд, бичг бичэд өгв.

Тер залу бичг авад, һарад йовв. Йовж йовтлнь, нег хойр гер бээдг болна. Тер залу ар захан герт ирэд буув. Тер герин баавһань тер залуһин толһад бөөс түүж бээһэд, унтулж оркад, өвринь уудлж үзв. Үзн гидг болхнь, тер бичг бээдг болна, тер бичгинь умшч үзэд, тер бичгинь шуулад, һалд түлж оркв, ормднь ондан бичг бичв. Тер бичгтэн иигж бичж болна: «Түшмлэ көвүн мини күүкн хойраг ниилдүлэд, хойр-һурвн цаһан гер бэрж өгтн; ар бийднь цахр буулһтн, өмн бийднь хурл буулһтн», — гихэд, бичг бичэд оркв.

Түүнэсн залу босад, һарад йовв. Тиигн гихнь тер герин эзн баавһа түшмлэ күүкн сэнж. Түүнэсн тер залу бичгинь хаана хатнд өгв. Хатн умшч үзэд, кесг олн цаһан гер бэрүлэд, өмн бийднь кесг олн хурл буулһад, ар бийднь цахрмуд буулһад оркв. Түүнэсн хан цергэсн герэдэн хэрж аашдг болна; гериннь өөр күрэд ирв. Нег баавһа күн арһс түүж, тер баавһаһас хан сурв: «Эн юн олн цаһан герв?» — гив. Тиигхлэ баавһа келв: «Түшмлэ көвүн, тана күүкн...» — гив.

Хан баавһан тер үгиг соңсад, тер баавһаг хойр эңг кеһэд чавчж оркад, мөрнәннь хурдар гертэн күрч ирэд, үүдэн гер деер оркад: «Баавһа бээнч? Эмичн алнав!» — гив. Хатыннь бичсн бичгинь өвр деернь хаяд өгв. Хан умшад, үрн гидг болхнь, тиигтхэ гисн бээдг болна; эврәннь бичсн бичг эдл болад бээдг болна.

Түүнэсн хан түшмлэс сурв: «Эн көвүһән эльдэс авлач?» — гив. Тиигхлэ түшмл келв: «Би эн көвүг һазрас олж авлав», — гив. Тиигн гихнь саак эмгнэ геснэс унсн көвүн сэнж. Түүнэсн хан келв: «Урдын тэвсн хүвэс күн давж болш уга», — гихэд, бээһэд бээв. Түшмлэ көвүн хаана күүк авад, амулц сээхн жирһэд бээв.

4. Ут тууль

Кезэнэ нег өвгн эмгн хойр нег шар цоохр үкртэ бээж.

Тер эмгн өвгн хойр тер шар цоохр үкринэн үсэрнь хот кеһэд бээдг болна. Шар цоохр үкрнь нег өрүн өвс идхэр һарч одсн, һурвн хонгт ирдг уга болна. Өвгн үкрэн хээһэд һарад йовв. Йовж йовтлнь, үкрнь өвс идж бээдг болна. Наад бийднь нег юмн шарлад бээдг болна. Өвгн үкрт өөрдэд ирн гидг болхнь, нег ик моһа үкринь йовулдг уга болна. Өвгн эәһэд зогсад бээв. Моһа келв: «Аав, бичэ эәтн, үкрэн йовж автн!» — гив. Тиигхлэ өвгн үкрэн авад йовв. Йовн гидг болхнь, моһа келв: «Аав, сөөдөн танд однав», — гив.

Өвгн гертэн ирэд, эмгндэн келв: «Цаачн сөөдөн нег ик моһа ирн гиж бээнэ», — гив. Эмгнь өвгнәннь тер үгиг соңсад, эәж үкн алдв. Түүнэсн эмгн өвгн хойр маш икдэн эәж бээһэд, барананнь шуһунд бултад кевтв. Моһа ирэд келв: «Аав эәж хойр, юн гиһэд эәнэт? Бостн!» — гив. Тиигхлэ эмгн өвгн хойр босв. Моһа эмгн өвгн хойран орн деер кевтв.

Түүнэсн өрүнднь моһа келв: «Аав, хаана күүкнд оч нанд келтн!» — гив. Өвгн нег му хоңһр мөрэн тохж унад йовв. Өвгн хаанд ирэд, хаана наад бийднь зогсч бээһэд келв: «Хан, хан, тана күүкн мана көвүн...» — гиж келэд, һарад зулв. Түүнэсн хан келв: «Тер өвгиг авч иртн, алыһа!» — гив. Олн залус көөһэд, өвгиг бэрэд авад ирв.

Түүнэсн өвгн хаанд келв: «Мини герт нег моһа ирэд, хаана күүкнд оч нанд кел гиһэд бээнэ», — гив. Хан эәһэд, күүкэн өгх болв, түүнэсн өвгнд келв: «Мини күүк авдг болхнь, эврәннь гериннь үүдн хоорнас авн мини гер күртл алтн тагт, мөңгн тагт, зес тагт, күрл тагт ке. Тегэд деернь тер тагт деегүр мөртэ күн йовад, таварн хойр таласн авад идэд йовх зер-земш урһа. Бас тегэд деернь өрүн һарсн нарн үд күртл эс үзгддг ик багц урһа. Бас тегэд деернь эврәннь герэн шар цоохр бээшң ке. Бас тегэд деернь күүкн күргнэ гер кеһэд, онц бас нег шар цоохр бээшң ке, — гив, — тегэд күүкэн өгнөв», — гив.

Түүнэсн өвгн ууляд, гертэн күрч ирв. Моһа өвгнэс сурв: «Аав, яһвт?» — гив. Тиигхлэ өвгн келв: «Намаг хан тиим-тиим юм ке гиһэд келв», — гив. Тиигхлэ моһа келв: «Не, тертн кергго юмн, өдр сөөнэ юмн», — гив. Түүнэсн өрүнднь босн гидг болхнь, цуһар тер кевэр бээдг болна. Эмгн өвгн хойр ик улв дотр кевтдг болна.

Не, түүнэсн хан күүкэн өгх болад бээв. Моһа гертэн ирэд кевтв, сө болхла, хаана күүкн чигн ирэд, орна өмн ирэд кевтв. Тер күүкн эәһэд, үкн гиһэд бээдг болна. Тиигж бээтл, моһа көшг дораһар: «Эн һанзд һал

кеж ас!» — гийһэд, өгв. Күүкн һанзднь һал кеһэд өгв; өгч оркад, көшг дораһар шаһаһад хэлэв. Хэлэн гидг болхнь, халха цаһан үстэ хар улан залу кевтдг болна.

Түүнэсн өрүнднь тер залу алтар мөр кеһэд, белг гийһэд, хаанд авад одв. Тер хаанд бас хойр күүкн бээдг болна. Тер хойр күүкн тер залуг үзэд, хоюрн одак залуһин герт ирэд, дү күүкнэсн сурв: «Залуһинчн моһа болж хувлдг юмнь эльд бээнэ? Келж ас!» — гив. Тиигхлэ дү күүкнь келв: «Би медхшив», — гив. Тер хойр хээһэ бээж олад авв. Олж авад, һалд түләд оркв. Тенд хаанд суусн залу уга болад одв.

Түүнэсн хаана күүкн залуһиннь ардас йовж үкнэв гийһэд, һарад йовв. Йовж йовтльн, нег модна өөр нег цаһан гер бээдг болна. Тер герт күүкн орад ирв. Орад ирн гидг болхнь, нег лам суудг болна. Түүнэсн күүкн ламд эн туск учран цугтнь келв. Келсн хөөн лам күүкнд келв: «Тер күүнчн деер теңгрт бээдг күн, — гив. — Чи ода үүнэсн йов, өмн бийд нег өвсн бээнэ. Тер өвсн деер чи одад кевт. Тер өвснд нег буһ марл ирж нааддг юмн. Тиигж наадж бээтльн, чи тер буһ марлын өврлэ харһладад одхла, чи деед орнд оч тусхч», — гив.

Түүнэсн күүкн өвсн деер ирэд кевтв. Тиигж бээтльн, нег буһ марл ирэд, наадж бээһэд, өврэн тер күүкнд күргэд оркв. Күүкн деер, теңгрин орнд, нег һурвн герин өөр одад тусв. Түүнэсн тер күүкн барун захан герт орад суув. Нег күүкд күн суудг болна. Тер герин эзн күүкд күн күүкнэс сурв: «Чи юн күүкнвч?» — гив. Тиигхлэ күүкн учран экнэснь авн сүл күртльн келв. Тиигхлэ тер герин эзн баавһа келв: «Терчн мана дү, эн һурвн гер тер күүнэчн һурвн эгчинь бидн, — гив, — тер күүнчн манд өрүн, үдлэ, асхн һурвнд ирж мендлдг», — гив.

Түүнэсн ик эгчнь тер күүкнд сэн хувц үмскэд, барандан дүрж оркв. Өрүнднь ик эгчдэн ирж мендлэд, шатр тэвэд суув. Тиигж наадж бээһэд, тер күн: «Ша!» — гийһэд, оркв. Тиигхлэ эгчнь келв: «Ша мөн, мөн болдг болв чиг, дорд замбан орнас ирсн күүкн ирхнь, авхч?» — гив. Тиигхлэ тер залу: «Кергго юм келэд бээнэт», — гийһэд, хормаһан сажж оркад, һарад йовж одв.

Тер күүкиг дундк эгчд өгв. Тер күүкиг бас тер кевэр барандан дүрж оркв. Үдлэднь тер залу бас ирэд, шатр тэвэд суув. Бас наадж бээһэд: «Ша», — гийһэд, оркв. Тиигхлэ эгчнь келв: «Ша мөн, мөн болдг болв чиг, дорд замбан орнас ирсн баавһаһан ирхнь, авхч?» — гив. «Кергго юм келэд бээнэт», — гийһэд, хойр хормаһан сажад һарч одв.

Асхнднь күүкиг бичкн эгчин герт өгв. Бас тер кевэр барандан хураж оркв. Асхнднь тер залу ирэд, эгчтэһэн мендлэд, шатр тэвэд

суув. Түүнэсн бас наадж бөөхэд: «Ша», — гийэд, оркв. Тиигхлэнь эгчнь келв: «Ша мөн, мөн болдг болв чиг, дорд замбан орнас ирсн баавһаһан ирхнь, авхч?» — гив. Түүнэсн дүнх зогсч бөөхэд: «Авнав», — гив. «Һар, бос!» — гийэд, босхад авв. Тиигэд тер дүнх арһ уга болад авв. Тиигэд түүндэн амулц сээхн жирһэд бөөв.

6. Ут тууль

Кезэнэ сэнж болна, нөөмн миңһн наста Намжл Цаһан Авһан көвүн арвн зурһан наста Зул Шар Арслң гидг баатр сэнж болна. Арнзлын хурдн Зеерд гидг мөртө сэнж болна. Тер мөрнь залу зандн моднд архлата, көгшн зандн модн сүүдртө, көк девин өвсн идштө, киитн булгин усн ундта бөөдг сэнж болна. Тер көвүнэ алвтын бум күрсн сэнж болна, бийнь эк-эцк уга, гертэн һагцарн бөөдг сэнж болна.

Түүнэсн көвүн нег сө унтж кевтэд, му зүүд зүүдлж бөөдг болна. Бум күрсн алвтан нег жимэр йовулсн болж, бурхн цаһан толһаһан гериннь үүдн хоорнд булулсн болж. Тиим му зүүд зүүдлэд, мөрөн тохж унад, һарад йовв. Кесг жилдэн йовад, кемжл уга йовад, татад зогсв: гериннь өөр йова йовдг болна. Түүнэсн бас кесг жилдэн гүүлгэд, кемжл уга гүүлгэд, бас татад зогсв: алвтыннь тал дунднь йовдг болна. Түүнэсн цааран кесг жилдэн гүүлгэд, кемжл уга гүүлгэд, татад зогсв: алвтасн шинкн һарч йовдг болна. Көвүн түүнэсн: «Аав ээж хойрин зөөр энв!» — гийэд, саадгин суман хаһад оркв; көвүн мөрэрн ардаснь көөһэд, һазрт уһал уга хавлад авад оркв. Түүнэсн көвүн: «Аав ээж хойрин зөөр ик сэнж!» — гийэд, аңһр-аңһр инәһэд, һарад йовв.

Йовж йовад, нег толһа деер һарад зогсв. Зогсч бөөтл, нарн һарх үзг талас нег тоосн оһтрһуд цуунглж һарв. Көвүн чиг өмнэснь довтлад һарв. Түүнэсн хойр мөрн туллцад зогсад бөөв. Цаадкнь келж бөөнө: «Багцар орсн нарн болсн, бадм зулан герл болсн, тотхар орсн нарн болсн бичкн залу, эльдэс эльдэрэн оч йовнач?» — гив. Тиигхлэ көвүн келв: «Бийчн эльдэс эльдэрэн оч йовнач?» — гив. Тиигхлэ тернь келв: «Би энд, нарн суух үзгт, бөөдг нөөмн миңһн наста Намжл Цаһан Авһан көвүн арвн зурһан наста Зул Шар Арслң гидг баатриг эминь алад, алвтыннь нүүлһж авс гиж йовлав», — гив. Мин түүнэсн хоюрн бууһад, хойр мөрөн тушч оркад ноолдв. Зул Шар Арслңиг авад цокад дарв: «Арһчн бөөнү? Эмичн алнав», — гив. Тиигхлэ Зул Шар Арслң келв: «Батлж бэрж бә! Бас чиг һурвн сән туллһн бөөнө», — гив. «Тулхарн бол!» — гив. Теңгрин од тоолн тулад оркв, тегш сөөндөн алдсн уга; һазрин өвс тоолн тулад

оркв, һавшун сээндэн алдсн уга; усна жирмэхэ тоолн тулад оркв, уг муудан алдад оркв.

Түүнэсн Зул Шар Арслң босад, тер күүт авад цокад оркв. Цокад оркхларн, нег арчм һазрт орулн цокад оркв. «Арһчн бөөнү? Әмичн алнав», — гив. «Батлж бәрж бә, бас чиг һурвн сән туллһн бөөнә», — гив. «Тулхарн бол!» — гив. Теңгрин одыг тоолн тулад оркв, тегш сээндэн алдсн уга. Һазрин өвс тоолн тулад оркв, һавшун сээндэн алдсн уга; усна жирмэхэ тоолн тулад оркв, уг сээндэн алдсн уга. «Не! Арһчн бөөнү?» — гив. «Арһм уга», — гив. Дорнь алж оркад, мөринь хойр шортан шорлж оркад, долан хонг болзглад унтв. Унтж-унтж, босн гидг болхнь, махнь болсн бөөдг болна. Махан идж оркад, һарад йовв.

Түүнэсн кесг жилдән гүүлгэд, кемжл уга гүүлгэд, нег толһа деер һарад ирв. Өмнән хэлән гидг болхнь, одак залуһин алвтнь бөөдг болна. Түүнэсн көвүн хаананнь гериннь һазань ирэд бөөһэд, герт орн гив. Үүдчнь орулхш, үүдчинь авад шивж оркад, орад одв. Күмн күрэд уга күрл мөңгн ширә деернь ирэд суув. Хатнь шинкн эрвәһэд босч бөөдг болна. «Өтр бос! Залуһичн алж оркад, бийичн алвттаһичн нүүлһж авс гиж йовлав», — гив. Хатн келв: «Танд нег үг келсүв», — гив. «Кел! Нарта делкәд намаг дарх күн уга», — гив. Тиигж бөөтлнь, нег көвүн орад ирв: шалвр уга нүцкн һазрт өвдгцәһән орад ирв, орж ирэд суув.

Түүнэсн Зул Шар Арслң тер көвүнәс сурв: «Юн көвүмбч?» — гив. Тиигхлә көвүн келв: «Би энд нәәмн миңһн наста Намжл Цаһан Авһан көвүн арвн зурһан наста Зул Шар Арслң гидг күн йовна гих зәңг соңсад, экинән геснәс һарн, үкрин чинән улан чолуһар киисән керчж оркад, ах-дү хойр болс гиж йовлав», — гив. Түүтә ах-дү хойр болв. Тиигж бөөһэд, хатн келв: «Би танд нег үг келсүв», — гив. «Кел!» — «Нарта делкә деер дөрвн өнцгт намаг дарх юн күн бөөхв?» — гив. Тиигхлә хатн келв: «Тана авх күүкитн хортн хо һалзн моһа авч йовна», — гив.

Түүнэсн дүнһ: «Би морднав», — гив. «Уга, би морднав», — гиж ахнь келв. Тиигә бөөжхоюрн мордв. Дүүһиннь мөрн түрүләд һарад йовад одв. Ахнь ардаснь көөһә йовж, дүүһән күцәд, үләд һарад одв. Зул Шар Арслң мөрндән келж йовна: «Долан жилд малтсн дөн улан нүкн үзгдхдән күрв, долан наста моһа идхдән ирв, нүкиннь амн деер эс алдулж өгдг болхнчн, дорчн әмичн алнав». Мөрн келв: «Хойр талм хойр уут шавр теңн, тегәд чикнәм ардас цаһан көөсн һарад ирхлә, хойр уут шавран керчәд хай!» — гив. Түүнэсн хойр талнь хойр уут шавр теңнж оркад, гүүлгэд йовв.

Түүнэсн чикнэннь ар бийэснь цаһан көөсн һарад ирхлэнь, хойр уут шавран керчэд хаяд оркв. Мөрн түүнэсн тооснасн үргн гүүһэд, үзхин нүдн харһурад, соңсхин чикн дүлэрэд одв. Нүкнэ амн деер моһаг күцж ирэд, чавчн гив, моһа күүкиг алдад, нүкндэн орад одв.

Түүнэсн Зул Шар Арслң мөрэн күүкнд бэрүлж оркад, гүүһэд орад одв. Нег бийднь кесг олн күүкд, көвүд уята бээдг болна, бас нег бийднь кесг олн күүкд, көвүд уята бээдг болна. Нүкнэ мухрт эр моһа эм моһа хойр бээдг болна. Эр моһань тавн зун болд келэн үкрин чинэн улан чолунд бүлүдж бээһэд, зүркнэннь экэр хаһад, даларнь һарһад, теңгрт хадад оркв; эм моһань давсгиннь экэр хаһад, таг һазрт хадад оркв. Тер бийнь хойраһинь суһ татад, һаза авад ирв. Хойраһинь зурһан эңг кеж оркад суув. Тиигж бээтлнь, дүнь күрч ирв.

Дүүдэн келв: «Энд хан һәрд бээдг юмн. Тер хан һәрдд бийән үзүлж оркад, зулад, күцгдл уга ир», — гив. Дүнь һарад йовв. Көвүн хан һәрдд бийән үзүлж оркад, һарад зулв. Хан һәрд көвүнә ардас көөһэд һарв, көвүн күцгдл уга күрэд ирв. Өмнэснь Зул Шар Арслң келв: «Уурта элмр билэч, зогс! — гив. — Чамаг эн хойр моһа идтхә гийһэд наар гилэв», — гив. Хан һәрд келж бөөнә: «Би нег уласн деер күүклдг билэв. Тер уласнас ондан уласн намаг даадг уга билә. Тер мини күүклдг уласиг эн хойр моһа ораж оркад иддг билә. Би дегд ик болад, шүүрэд авч ядад бээдг билэв, — гив, — тегәд деернь би эднә нүкнд багтж ядад бээдг билэв», — гив. Тиигж келәд, авч идж оркад йовж одв.

Түүнэсн хоюрн күүкән авад һарв; саак алулдг хаанад күрч ирэд, цугтнь нүүлһэд авад һарв. «Утар зурсндм үдлтн, төгргәр зурсндм хонад йовтн», — гив. Хоюрн түрүлж ирэд, бээһэд бөөв. Тиигж бээтлнь, нүүлһсн алвтнь ирэд бууцхав. Зул Шар Арслң моһан амнас алдулж авсн күүкәр хатан кеж авв. Дүүдән нег нойн күүнә күүк авч өгв. Тиигәд түүнэсн хоюрн амулң жирһэд бөөв.

7. Ут тууль

Кезәнә сәнж болна. Нег өнчн көвүн бээдг сәнж болна. Тер көвүн өдрт һурв дакж һууль һуудг сәнж болна. Тер көвүнд нег бас өнчн хар туһл бээдг сәнж болна; тер өнчн туһлан унад йовдг сәнж болна.

Нег өдр һуульһ һууж йовтлнь, нег кесг олн манжрмуд нег мис алн гиж бээдг болна. Көвүн күрч ирэд, келв: «Манжрмуд, манжрмуд! Эн мис танд ю кев?» — гив. Тиигхлә манжрмуд келв: «Эн мис хула кеһэд бөөнә, тегәд алн гиж бөөнәвидн», — гив. Түүнэсн көвүн келв: «Эн миисән нанд өгтн», — гийһэд, тэвүлж оркв.

Түүнэсн цааран һарад йовж йовв. Йовж йовтлнь, нег кесг оln баавһармуд нег ноха алн гиж бээдг болна. Көвүн күрч ирэд, сурв: «Баавһармуд, эн ноха танд ю кев?» — гив. Тиигхлэ баавһармуд келв: «Эн ноха хулха кеһэд бээнэ, тегэд алн гиж бээнэвидн», — гив. Түүнэсн көвүн келв: «Эн нохаһан бичэ алтн, нанд өгтн», — гихэд, сурад, тэвүлж оркв.

Көвүн түүнэсн цааран һарад йовв. Йовж йовтлнь, нег кесг оln көвүд нег хулһна алн гиж бээдг болна. Көвүн күрч ирэд, келв: «Көвүд, көвүд, эн хулһна танд ю кев?» — гив. Тиигхлэ тер көвүд келв: «Эн хулһна шитвртэ эд хаһлад бээнэ», — гив. Түүнэсн мана көвүн теднэс сурад, тэвүлж оркв.

Көвүн түүнэсн цааран һарад йовв. Йовж йовтлнь, нег моһан өрэсн бийнь түүмрт шатсн гүүж йовдг болна. Көвүн тер моһаг авад, усн дотр хайж оркв. Түүнэсн цааран һарад йовж йовтлнь, нег сээхн залу күрч ирэд, келв: «Намаг үклэс һарһсн көвүн, манад ир», — гив.

Көвүн цааран һарад йовв. Йовж йовтлнь, нег арат һарад зулв. Көвүн ардаснь көөһэд, күцэд ирв. Түүнэсн арат келв: «Амн сэн үгим авнач? Эс гиж альхн чинэн арсим авнач?» — гив. Көвүн келв: «Амн сэн үгичн авнав», — гив. Тиигхлэ арат келж бээнэ: «Чи ода Арш ик ламд одхч, — гив. — Чамаг одхлачн, далн манж мөричн авх, далн манж үүд секж өгх, — гив. — Түүнэсн бас далн манж нег ааһта хот авад ирх, — гив. — Түүнэсн Арш ик лам келх: „Көвүн, чи намас ю авнач?“ — гих, тиигхлэнь чи кел: „Авдр дотр бээсн алтн билцгитн авнав“, — гиж кел», — гив.

Түүнэсн көвүн цааран һарад йовв. Арш ик ламд күрч ирв. Ирэд бээхлэнь, далн манж мөринь авв, далн манж үүд секж өгв. Орад суухлань, далн манж дүүрң ааһта хот авад ирв. Хотынь ууж оркад суув. Түүнэсн Арш ик лам келв: «Көвүн, ода чи надас ю авнач?» — гив. Тиигхлэ көвүн келв: «Авдр дотр бээсн алтн билцгитн авнав», — гив. Түүнэсн лам буру хэлэж ууляд, зөв хэлэж инэһэд өгв. Көвүн билцгинь авад, гертэн ирв.

Түүнэсн көвүн унтад босн гидг болхнь, көвүн улв дотр кевтдг болна. Деерэн хэлэн гидг болхнь, гернь шар цоохр бээшң болсн бээдг болна. Барун бийдэн хэлэн гидг болхнь, кесг оln залус саадг, сум кеж бээдг болна, зүн бийдэн хэлэн гидг болхнь, кесг оln баавһармуд торһ, булһ шуулад, юм уйж бээдг болна. Тер баавһармудын дотр көвүнэ баавһань суудг болна. Тер баавһан гегэнднь үүл бэрм, герлднь аду манм сээхн

болна. Түүнэсн көвүн босад, хаза харв. Көвүнэ өнчн хар бүрүнъ ижлэрн миңһ күрсн бээдг болна. Түүнэсн көвүн тиигэд жирһэд бээв.

Тер көвүнэ өмннь нег дала бээдг сэнж, тер далан өмн бийднь нег хан бээдг сэнж болна. Тер хаанла эдл нарт делкэд байн хан уга сэнж болна. Тер хаанд орхнь мана көвүн үлү байн болад бээв. Түүнэсн далан өмн бийд бээсн хан: «Тер өнчн көвүн нанд орхнь үлү байн, тер көвүнэ байн болсн юмиг эмгн күн асрж өгхнь, ээжэн кенэв, көвүн күн асрж өгхнь, көвүһэн кенэв, залу күн асрж өгхнь, дүүһэн кенэв, өвгн күн асрж өгхнь, ааван кенэв», — гив.

Түүнэсн нег эмгн күн: «Би авч ирж чадхв», — гив. Тиигхлэ хан келв: «Авч ирдг болхнчн, ээжэн кеж авнав», — гив. Түүнэсн эмгн тарвсин хальсар оңһц кеһэд, хулсар хээв кеһэд, далаг һатлад йовад одв. Түүнэсн эмгн мана көвүнэ баавһад ирэд сурв: «Та юунасн авн байн болвт?» — гив. Тиигхлэ баавһа келв: «Би медхшив», — гив. Тиигхлэ эмгн келв: «Залуһасн сур», — гив. Баавһа залуһасн сурв: «Бидн юунас авн байн болувидн?» — гив. Тиигхлэ залуһнь келв: «Тер һартчн бээсн алтн билцгэс көлтэ байжувидн», — гив.

Түүнэсн баавһа эмгнд күрч ирэд, келв: «Эн мини һарт бээсн алтн билцгэс көлтэ байн болувидн», — гив. Түүнэсн эмгн сөөднь унтж одхлань, билцгинь хулхалад авад оркв. Авч ирэд, хаандан өгв. Мана көвүн өрүнднь босн гидг болхнь, му өвсн гер дотран кевтдг болна. Өнчн хар бүрүнъ һагц үлдсн бээдг болна. Саак көвүнэ алн гиж бээтлнь сурж авсн ноха, мис, хулһна һурвн өөрнь бээдг болна.

Түүнэсн ноха, мис, хулһна һурвн: «Бидн нег арһ кесүвидн», — гив, йовад одв. Түүнэсн ноха деер мис сууһад, нохан чикнд хулһна орад, далаг һатлв. Далаг һатлж оркад, тер хаана герин хаза ирэд, хулһна келв: «Чи, ноха, хаза бэ, чи, мис, өрк деер су!» — гив. Хулһна герт гүүһэд орад одв. Орад ирн гидг болхнь, шам шаталһата бээдг болна. Түүнэсн хулһна эмгнэ амнд билцг бээсиг медэд, шамин өөр нүк малтв. Малтж бээһэд, сүүлэн үмснд хутхж авад, бас шамин тоснд дүрж авв. Тиигж авад, гүүж ирэд, эмгнэ хамрт мошкад авв. Эмгн нээтхэд оркв, билцгин өрөлинь һарад ирв. Дакад нег мошкад авв, билцг һазрт унад одв. Өрк деер бээсн мис һазрт унһал уга хавлад авад оркв.

Түүнэсн мис, ноха, хулһна һурвулн һарад йовв. Бас ноха деер мис сууһад, нохан чикнд хулһна орад, һарад йовв. Далан тал дунд йовж йовад, ноха келв: «Би танд орхнь ачтав», — гив. «Юн учрар чи ачта болнач?» — гиж мис сурв. Ноха келв: «Би таниг далаһас һатлһж йовнав», — гив. Тиигхлэ мис келв: «Уга, би ачтав», — гив. Тиигхлэнь

илгэв. Сөөднь манж суутлнь, эцкнь күрч ирэд, келв: «Хойр ахчн юн гинэд ирж эс манна?» — гив. «Тер хоюрн намаг гүвдэд, оч ман гинэд, илгэхэд бээнэ», — гив. «Не, тиигхлэнь мэ чамд көк бор мөрнэ килһсн, эн килһсиг унтхаһад оркхлачн, көк бор мөрн эмэлтэ-хазартаһан күрэд ирх», — гив. Тер килһсинь авад, гертэн ирэд бөөһэд бөөв.

Тиигж бээтлнь, хан һурвн күүкэн күүнд өгн гиж бээдг болна; тер һурвн күүкн күнь нежэд эльмтэ өндр модни ора деер сууснд күрч кен темдг авсн күүнд күүкэн өгнөв гиж, зар тархав. Көвүнэ хойр ахнь хаана тал одцхав, көвүн гертэн үлдв.

Түүнэсн көвүн хар кер мөрнэ килһс унтхаһад оркв. Хар кер мөрн эмэлтэ-хазартаһан, хувцнь (хувцснь) һанзһлата күрэд ирв. Түүнэсн көвүн хувцсинь үмсэд, мөрэн унад һарад йовв; хаанд күрэд ирв, ирн гидг болхнь кесг улс һэрэдүлэд, һэрэдүлэд, күрч ядад бээдг болна. Көвүн хурдарнь күрч ирэд, һэрэдүлэд, һурвн күүкнэ өөр оч тусад, нег күүкнәннь эльминь авад, һарад йовад одв. Көвүн гертэн күрч ирэд, эльмән дүрж оркад, мөрэн тэвж оркад кевтв.

Тиигж бээтлнь, хойр ахнь күрч ирв. Хойр ахнь келж бээнэ: «Маңһдур бас одх юмн», — гив. Тиигхлэнь дүнь келв: «Би бас однав», — гив. «Уга! Гертэн бэ», — гив.

Түүнэсн маңһдур өрүнднь хойр ахнь йовж одв. Көвүн түүнэсн шар кер мөрнәннь килһс унтхаһад оркв. Шар кер мөрнь күрэд ирв. Көвүн хувцсан үмсэд, һарад йовв. Көвүн күрч ирэд, һэрэдүлэд, һурвн күүкнэ өөр оч тусад, нег күүкнәннь эльминь авад, һарад одв. Көвүн гертэн күрч ирэд, эльмән дүрж оркад, мөрэн тэвж оркад, гертэн кевтв.

Тиигж бээтлнь, хойр ахнь күрч ирв; хойр ахнь келж бээнэ: «Маңһдур өрүндэн хаана күүкдин авлһнд оч орх юмн, тегэд деернь тер һурвн күрг оч үзх юмн», — гив. Тиигхлэнь дүнь келж бээнэ: «Тер һурвн күүнтн би билэв», — гив. Хойр ахнь келв: «Тиим кишг чамд хамав (эльдв)?» — гив.

Түүнэсн дүнь һурвн эльмән болн һурвн билцг һарад үзүлв. Түүнэсн көвүн хойр ахдан хойр мөр өгэд, бийнь нег мөринь унад, һурвулн һарад йовв. Хаанад ирэд, һурвулн хаана һурвн күүк авад бөөв.

Тиигж бээсн цагтнь нег орадан ор һанцхн нүдтэ Шар мус зурһан көлтэ шарһ мөртэ күрч ирэд, ик ахднь келв: «Танд хоннав», — гив. «Уга, хонулхшив», — гив. Түүнэсн Шар мус дундк ахднь ирэд, келв: «Би танд хоннав», — гив. Тиигхлэ тернь келв: «Уга, хонулхшв», — гив. Түүнэсн тер Шар мус бичкн дүүднь ирэд: «Би үүнд хоннав», — гив. Тиигхлэ тернь келв: «Не, хон», — гив.

Тер Шар мус сөөни өрэлд көвүнэ баавһаһинь авад зулв. Ардаснь көөсн бийднь, күцгдл уга одв. Маңһдуртнь көвүн некэд, Шар маңһсин гертэснь баавһаһан авад һарч йовтльнь, Шар мус үзэд, күрч ирэд, бийинь мөртөһинь һазр цокж оркад, баавһаһинь авад йовж одв. Көвүн түүнэсн хойр эгчэн өгсн хойр шар маңһст одад келв: «Баавһаһим нег орадан һанцхн нүдтэ шар мус авч одв», — гив. Тиигхлэ тер хойр шар маңһс келв: «Терчн маниг алж оркх чидлтэ юмн», — гив.

Түүнэсн көвүн дакад баавһадан ирв. Ирн гихнь, баавһаһаснь нег көвүн һарсн бээдг болна. Түүнэсн көвүн баавһадан келв: «Эн Шар мус эн унж йовсн мөрэн альдэс авсн болна, түүгинь нанд олж ас», — гив.

Түүнэсн баавһа Шар муусиг ирхлэ, тер бичкн көвүһэн цокад, уулюлад бээв. Түүнэсн Шар мус келв: «Эн көвүн юн гиһэд уульһна?» — гив. Тиигхлэ баавһа келв: «Иигж бөөһэд аавим күн алж оркхла, мөрн уга яһж бөөхв гиһэд уульжана», — гив. Тиигхлэ мус келв: «Нанд зун мөрн бээдг, тер мөрд нээмн кэлтэ, зурһан кэлтэ болдг, — гив. — Тер мөрдим энд нег эмгн өвгн хойр бээдг, тер эмгн өвгн хойрт зун көвүн бээдг. Тер зун көвүн хэрүлдг, — гив. — Түүнэсн мөр авхар одсн күн һурвн эңг юм авч одад, тер адун дотр хаяд, ямаран мөрнд тусхла, тер мөр авдг юмн», — гив.

Түүнэсн баавһа маңһдуртнь залудан эн тоотыг цугтнь келв. Түүнэсн көвүн һурвн зүсн юм авад, һарад йовв. Көвүн эмгн өвгн хойрт ирэд, келв: «Нег мөр авс гиж йовлав», — гив. Тиигхлэнь өвгнь келв: «Цаатн мана көвүд бээнэ, теднэс оч автн», — гив. Көвүн адунд күрэд ирв. Зун адуг зун көвүн хэрүлж бээдг болна. Түүнэсн меңдэн сурлцад, көвүн келв: «Би нег мөр авс гиж йовлав», — гив. Тиигхлэ тедн келв: «Автн», — гив.

Түүнэсн көвүн һурвн зүсн юман адун дотр хаяд оркв. Тер юмнь нег зурһан кэлтэ хар мөрнд тусв. Көвүн тер мөриг унад, һарад йовв. Баавһадан ирэд, баавһаһан авад, һарад йовв. Йовж йовтльнь, Шар мус үзэд, келв: «Хэлшрлго баавһаһан авч йовхнь!» — гиһэд, һарад көөв.

Түүнэсн көвүн һарад зулв; һарч зулад, көвүн күцгдн гиһэд ирв. Түүнэсн көвүнэ мөрн Шар муусин мөрнд келж йовна: «Бидн хоюрн нег экэс эс һарувидн? Бид нег адуна эс билүвидн? Чи нег күүтэ йовхнь, би хойр күүтэ йовна бишию? Намаг юн гиһэд күцнэч? Эн деерк эзэн туульж унһаһад, нег нүдинь сохлад, алж оркад ир», — гиж келэд, уга болад одв.

Түүнэсн Шар муусин мөрн эзэн туульж унһаһад, нег нүдинь сохлад, дорнь алж оркв. Тиигэд көвүнэ ардас гүүһэд, күрэд ирв. Көвүн тер мөриг бэрж авад, баавһаһан авч ирэд, амулң жирһэд бээв.

9. Ут тууль

Кезэнэ сэнж болна. Долан миңһн долан зун наста Дөш Хар Авһ бээдг сэнж болна. Эмгнь зурһан миңһн зурһан зун наста сэнж болна. Күүкд, көвүд уга сэнж болна.

Тиигж бээтлнь, нег көвүн һарв. Тер көвүнь долан насн деерэн (настадан) үкх юн болна. Долан насндан эс үкдг болхла, нарт делкэд түүт дарх күн уга болна. Тиигж бээтлнь, эх эцк хойрнь үкж одв. Түүнэсн көвүн гертэн һагцарн бээһэд бээв. Көвүн түүндэн бээһэ бээж, долан наснд күрв.

Көвүн нег цагт орн деерэн кевтлнь, гер дотрк юмнь цацгдад одв. Көвүн түүнэсн: «Өнчн гидг энв!» — гиһэд, ууляд, гер деерэн һарв. «Аав ээж хойр нанд нег мөр яһж эс оркснв?!» — гиһэд, эндэн-тендэн хэлэж бээхлэнь, гериннь өөр нег мөрн уята бээдг болна. Тер мөриг көвүн авч ирв.

Гертэн орад, нег авдран секэд оркв — нег эмэл бээдг болна. Тер эмэлиг мөрндэн тохж оркв. Дакад нег авдран секэд оркв — утарн йисн алд, өргэрн (өргнэрн) һурвн алд үлд бээдг болна. Көвүн авад, бүслж оркв. Дакад нег авдр секэд оркв — найн царин арсар һадр кесн, тэвн царин арсар һол кесн, тавн царин арсар салдрһ кесн нег маля бээдг болна. Көвүн тер маляг авв. Дакад нег хар авдр секэд оркв — хувцнь бээдг болна. Тер хувцнас авад үмсв. Герэн хааһад, өньслж оркад, һарад йовв.

Көвүн гүүлгж-гүүлгж йовад, татад зогсв, хэлэн гихнь, алвтыннь тал дунднь зогсч бээдг болна. Көвүн хээкрв: «Ээжлэ эдл эмгдүд болн аавла эдл өвгдүд, намаг иртл, сээхн менд бээтн!» — гиһэд хээкрж оркад, цааран гүүлгэд һарад йовв. Арднь алвтнь (алвт): «Сээхн менд иртхэ!» — гиһэд, цуһарн мөргэд бээв.

Түүнэсн көвүн гүүлгж-гүүлгж йовад, нег толһа деер һарад, татад зогсв. Өмн бийдэн хэлэн гидг болхнь, хойр уул үзгдг болна. Түүнэсн мөрнь көвүнд келв: «Тер хойр уул болж бээсн юмн чамла дээлдх күн тер! — гив. — Нег уул болж бээснь — бийнь, нег уул болж бээснь — мөрнь», — гив.

Түүнэсн көвүн гүүлгэд күрэд ирв. Көвүн күрч ирэд, мөрнлэнь мөрэн цацулж үзв, эдл болад бээв, бийлэнь бийэн цацулж үзв, эдл болад бээв. Зер-зевлэнь зер-зевэн цацулж үзв, эдл болад бээв.

Түүнэсн көвүн келв: «Чидлнь чиг эдл болх!» — гihэд, зерглэд, хоюрн босад, аңһр-аңһр инэлдэд, таш-баш бэрлдэд ноолдв. Ноолдж-ноолдж бий бийэн авч ядлцад бээв. Тиигж бээһэд, хоюрн цар мөөрснэсн авлцад (авлдад), улан һолан (хоолан) дегц таслцад, дегц үкэд одв.

Тер хойраг бурхн эдгәһэд, ах дү хойр болһад оркв. Цаадк күүнэ нернь — нээмн миңһн нээмн зүн наста Нәрхн Шар Авһан көвүн нээмн наста Богд гидг баатр сәнж болна. Мана көвүнэ нернь — долан миңһн долан зун наста Дөш Хар Авһан көвүн долан наста Богд гидг баатр сәнж болна.

Түүнэсн долан наста Богд келв: «Мини ард эк-эцк уга, чини эк-эцкичн оч байрлулуй!» — гив. Түүнэсн хоюрн һарад йовв. Долан наста Богдын мөрн хатрад йовхлань, наадкиннь мөрн хурдарн дахж йовж чаддго (чиддг уга) болна. Түүнэсн долан наста Богд нээмн нас наслад оркв, наадкнь йисн нас наслад оркв. Түүнэсн Дөш Хар Авһан көвүн долан наста Богд келв: «Нээмн насн деер мини харһсн болхнчн, чамаг яах билэв!» — гihэд, мөртә бийтәһинь энд-тендэн тәвэд, наадад йовв.

Тиигж наач йовад, мөринь нег хавтхдан хавтхлад, бийинь нег хавтхдан хавтхлад, гүүлгэд һарв. Түүнэ алвтыннь өөр ирэд, хавтхасн мөр бий хойраһинь һарһад, хоюрн зерглэд һарад йовв. Йисн настан эк эцк хойрнь өмнэснь гүүһэд аашна, күрч ирэд келв: «Долан миңһн долан зун наста Дөш Хар Авһан көвүн долан наста Богдла ах-дү болснчн эврәнчн кишг», — гihэд, эк эцк хоюрн көвүһән теврэд үмсв, мана көвүг бас теврэд үмсв.

Хоюрн түүнд бээж бээһэд: «Һазр таний», — гihэд, һарад йовв. Йовж йовтлнь, өмн бийэснь нәрхн улан тоосн һарв. Нег залу күрэд ирв, күрч ирэд, мендэн сурлцв. «Залу, эльдэс эльдәрэн оч йовнат?» — гив. Тиигхлэ тер залу келв: «Энд Шулман Шар Бирмн гидг хан бээнә, тер хан келлә: „Энд долан миңһн долан зун наста Дөш Хар Авһан көвүн долан наста Богд гидг баатр бээнә“, — гилә. Тер эльд бээнә?» — гиж сурв. Тиигхлэ эдн келв: «Ю кенәт?». Тиигхлэ тер келв: «Намаг Шулман Шар Бирмн: „Тер долан наста Богдыг кел бәрэд, асрж ас“, — гihэд, илгәлә», — гив. Тиигхлэ эдн келв: «Тертн энд бээнә, — гив. — Бидн әәһэд, шидрәрнь йовдг бидн уга», — гив.

Түүнэсн тер залу йовад одв. Эн хоюрн Шулман Шар Бирмнәг темцәд һарв. Йовж-йовж Шулман Шар Бирмнә һазань ирэд буув, хоюрн герт

орад суув. Шулман Шар Бирмн келв: «Кишго нохас, альдэс альдэрэн йовж йовнат?» — гив. Тиигхлэнь нээмн настань: «Күүнэс үг сурл уга бээж, ноха гидг элмр!» — гихэд, долан арчм һазрт орулн цокад оркв, деерэснь шааврар дарад оркв. Тер Шулман Шар Бирмнд нег көвүн бээж болна, тер көвүтэнь ах-дү болв. Түүндэн нэр-жирһл кеж оркад, бичкн дүүдэн хойр ахнь келв: «Чи үүнд бэ, бидн хоюрн йовж йовад ирсүвидн», — гихэд, һарад йовв.

Йовж йовтлнь, нарн суух үзг талас нег ик юмн нисэд аашдг болна. Тер шовун күрч ирэд, киисэд одв, тер шовунь хан Һэрд сэнж болна. Түүнэсн мана хойр көвүн хан Һэрдэс сурв: «Эльдэс альдэрэн оч йовнат?» — гив. Тиигхлэнь хан Һэрд келв: «Энд, нарн суух үзгт, Бадм Цецг гидг хан бээнэ, тер хаана күүкинь нег шар маңс күч үзүлэд авч бээнэ. Тегэд тер хаана күүкн келлэ: „Энд, нарн һарх үзгт, долан миңһн долан зун наста Дөш Хар Авһан көвүн доланнаста Богд гидг күн бээдг, түүниг авч ир!“ — гилэ, тегэд авс гиж йовнав», — гив. Түүнэсн долан наста Богд келв: «Тер күүкитн кезэ өгн гиж бээнэ?» — гив. Тиигхлэнь хан Һэрд келв: «Ода хөрн хойр хонад, өгн гиж бээнэ», — гив. Түүнэсн көвүн сурв: «Үүнэс ямаран хол һазрв?» — гив. Тиигхлэнь хан Һэрд келв: «Ода үүнэс йовсн күн жил болад күрх һазр», — гив. Хан Һэрд сурв: «Долан наста Богдын гер эльд бээнэ?» — гив. Тиигхлэ көвүн келв: «Долан наста Богдтн бив», — гив. Тегэд хан Һэрдд көвүн келв: «Та ардас иртн, бидн түрүлэд йовсувидн», — гив.

Түүнэсн долан наста Богд йисн наста Богдын бийһнь болн мөринь хойр хавтхдан хавтхлж оркад, гүүлгэд һарв. Гүүлгэд, күүк өгхэс хойр өдр өмн күрв. Күрч ирэд, хаана һаза буув. Хан хатн хойраг тергнлэ күлэд орксн бээдг болна. Хоюрн күүкнэ бээдг герт орад суув. Нег ик шар маңс күүкнэ энд-тенднь һарч соһлж (шоглж) бээдг болна. Түүнэсн шар маңс келв: «Зурхач кениг мөргүлтхэ, — гиж гив?» — гиж сурв. Тиигхлэ долан наста Богд келв: «Зурхач намаг мөргүлтхэ гилэ», — гихэд, босад одв.

Көвүн түүнэсн шар маңсин бахлукас нег һарарн авад, нег һарарн күүкиг мөргүлэд, эврэн мөргэд, шар маңсиг мөргүлхш. Түүнэсн шар маңс келв: «Көвүн, яһж бээснчн энв?» — гив. Тиигхлэ көвүн келв: «Зурхачин мөргүл гисн мөргүл эн билэ!» — гив. Түүнэсн үүдн хоорнднь суусн ахнь келв: «Күндхн махла кевтэ батлж хай!» — гив. Тиигхлэ долан наста Богд келв: «Би хайхан медсүв, чи хавлхан мед!» — гиж келэд, шар маңсиг авад, үүднд шивэд оркв. Үүдн хоорн[д] суусн нээмн наста Богд авад, үүднтэ таг кеһэд күлэд оркв. «Орснтн ташад (цокад),

һарснтн ташад бээтн!» — гив. Орснь ташад, һарснь цокад бээтл, үкэд, яснь хамхрад, тарад одв. Түүнэсн ах дү хоюрн күүкән гертән авч ирэд, сээхн менд, сән жирһэд бээв.

11. Ут тууль

Кезэнэ сәнж болна. Нег Чолун Хар баатр гидг баатр бээдг сәнж болна. Хурдн Кер гидг мөртэ сәнж болна. Тер мөрнь мөрн болснас нааран инцхэхэд уга сәнж болна. Тер хан ирэд уга йирн йисн жилиг аэлдж меддг, өңгрэд одсн найн жилиг мартл уга аэлдж меддг Шикр Цаһан хатта сәнж болна.

Тиигж бээсн цагтнь эс инцхэдг Хурдн Кер мөрнь һурв инцхэхэд оркв. Түүнэсн хан хатнасн сурв: «Эн мөрн юн гиһэд инцхэв?» — гив. Тиигхлэ хатн келв: «Таниг уулын дүңгэ шар цоохр мөртэ Үкр Хар баатр эмитн алн гиж бээнэ», — гив.

Түүнэсн хан һарад йовв. Йовж йовтлнь, өмннь нег күн унтж кевтдг болна. Түүнэсн Чолун Хар баатр күрч ирэд, далн хойр дарад (цокад), һарад одв. Түүнэсн Үкр Хар баатр келж бээдг болна: «Намаг бөөсн идж бээнэ, аль бүүрг идж бээнү?» — гиһэд, босад ирв. Чолун Хар баатр келж бээдг болна: «Би чамаг цокув», — гив. Түүнэсн Үкр Хар баатр келж бээдг болна: «Ода би чамаг цокх юмн», — гиж келэд, Чолун Хар баатриг цокад, мөртэ бийтәһинь цокад, хойр эңг кеһэд, алад оркв. Мөринь шарж оркад, долан долан — дөчн йисн хонг болзад унтв.

Түүнэсн Чолун Хар баатрин баавһаһаснь нег көвүн һарв. Тер көвүн экэсн сурв: «Мана аав яһла?» — гив. Тиигхлэ экнь келв: «Эцкичн уулын дүңгэ шар цоохр мөртэ Үкр Хар баатр алж оркла», — гив. Түүнэсн көвүн экэсн сурв: «Манад адун бээдв?» — гив. Тиигхлэ экнь келв: «Сар дор сай жува адун бээдг, нар дор нээмн түмн адун бээдг», — гив.

Түүнэсн көвүн адун талан һарад йовв. Адундан күрч ирэд, адучдан келв: «Нанд нег сән мөр бәрж ас!» — гив. Адуч нег жора хар кер мөр бэрэд өгв. Түүнэсн көвүн гертән ирэд, нег му эмэл тохад, нег му үлд авад, нег му маля авад, һарад йовв.

Түүнэсн көвүн кесг жилдән гүүлгэд, кемжл уга гүүлгж йовад татад зогсв. Өмн бийдән хэлән гихләннь, уулын дүңгэ шар цоохр мөртэ Үкр Хар баатр эцкиннь алад, мөринь шарж оркад, унтж кевтдг болна.

Түүнэсн көвүн күрч ирэд: «Бос», — гиһэд, цокад оркв. «Хорта иддг бөөсмб!» — гиһэд, босад ирв. Түүнэсн Үкр Хар баатр келж бээдг болна: «Эцкәннь ясн деер үкнч, эс гиж ондан һазрт үкнч?» — гив. Тиигхлэ

көвүн келв: «Үүнд чигн алдг бишв», — гив. Түүнэсн Үкр Хар баатр келв: «Көгшн би цокхв? Эс гиж залу чи цокнч?» — гив. Тиигхлэ көвүн келв: «Көгшн та чигн цокдг угав?» — гив.

Түүнэсн Үкр Хар баатр уулын дүңгэ шар цоохр мөрнэ хурдар күрч ирэд, цокад, һарад одв. Тер цоклһнь көвүнд бөөсн идсн чигн болж медгдсн уга. Түүнэсн көвүн келв: «Ах нойн баавин маляг күнд юмн гиж медлэв, гиигн юмн санж», — гихэд, инэхэд һарад одв.

Түүнэсн көвүн гүүлгж күрч ирэд, Үкр Хар баатриг цокад, мөрн бий хойраһинь тас цокад оркв. Түүнэсн көвүн эцкәннь ясинь цуглулад авад, эцкән эмдрүлэд, герэднь хэрүлж оркв. Көвүнэ бийнь Үкр Хар баатрин алвт тал һарад йовв. Йовж йовтль, ардаснь нег нэрхн улан тоосн һарад аашдг болна. Түүнэсн көвүн күлэхэд зогсв. Тер аашсн күнь мана көвүнэ эгчиннь көвүн сәнж.

Түүнэсн хоюрн һарад йовв. Үкр Хар баатрин герт ирэд буув. Үкр Хар баатрин баавһаһаснь нег көвүн һарсн бээдг болна. Тер көвүһинь алн гихлэ, көвүн келв: «Намаг бичэ алтн, ах-дү болый», — гив. Тер көвүтэ ах-дү болв.

Түүнэсн Үкр Хар баатрин алвтынь нүүлһэд, һарад йовв. Нүүлһж авч ирэд, гериннь өөр буулһж оркв. Көвүн түүнэсн хойр дүүһән: «Өөрән наач бээтн», — гихэд, бийнь эгч талан одв. Эгчиндән суутль, нег юмн чишкэд одв. Һарад хән гидг болхнь, эгчиннь көвүг Үкр Хар баатрин көвүн авад, зулад йовдг болна. Түүнэсн мана көвүн ардаснь көөв. Көөсн бийднь күцгддг уга болна. Түүнэсн көвүн мөрән хайж оркад, йовһар көөһэд, алд һазрт гүүлгүлл уга күцэд, бэрэд авв. Үкр Хар баатрин көвүг алад, эгчиннь көвүтэ хоюрн хэрж ирв.

Түүнэсн мана көвүн ут буурл мөртэ Улада гидг хаана күүк авв. Эгчиннь көвүнд күүк олж ядад бээв. Түүнэсн мана көвүн нарн һарх үзгт бээдг Күклтэ хан гидг хан күүкән өгч бээнэ гих зэңг соңсад, һарад йовв. Кесг жилдән гүүлгэд, кемжл уга гүүлгэд, Күклтэ хаанд күрэд ирв.

Түүнэсн көвүн мөрән тушч оркад, хаанд орад суув. Орад суухлань, хан келв: «Эн көвүнд эрк кеж өг», — гив. Далн күн эрэ гиж даадг ааһар далн тав ууһад, дакад сурад бээв, бас хөрн тав уув. Зун ааһ эрк ууж оркад, келж бээдг болна: «Таниг күүкән өгч бээнэ гихлэ, мөрэднь орсу гиж йовлав», — гив. Түүнэсн хан келж бээдг болна: «Мини күүкнэ мөрән — мини күүк зун күүкн дотрас таньж авх юмн, — гив. — Эс олж авхла, бидн чамаг алж орксвидн, тер», — гив.

Түүнэсн көвүн мөрндән гүүһэд күрч ирв. Күрч ирэд, мөрндән келв: «Хан намаг зун күүкн дотрас мини күүк олж ав, тегэд мини күүк ав

гиж келв», — гив. Тиигхлэ мөрн келв: «Тер зун күүкнчн эдл хувцта, эдл зун күүкн болдг юмн, — гив. — Чи тедниг нег үзүрэснь авад, нег үзүр күртлнь хэлэхэд йов, хаана күүкнэ деернь нег шар батхн нисэд бээх, тер батхн күүнд эрэ үзгддг юмн, чи болһаж хэлэ», — гив.

Түүнэсн көвүн хаана күүк таньхар күрэд ирв, ирн гидг болхнь, зун эдл күүкн зерглэд зогсад бээдг болна. Көвүн түүнэсн нег үзүрэснь авад, нег үзүр күртлнь хэлэв. Хэлэж бээтлнь, нег күүкнэ деернь нег бичкн шар батхн нисэд бээдг болна. Түүнэсн көвүн: «Эн күүкн, эн», — гиһэд, татад авад ирв. Тер күүкнь мөн болж харв.

Түүнэсн көвүн хаанад ирэд, долан хонгт нэр-жирһл кеж оркад, күүкиг авад һарад йовв. Гертэн ирэд, күүкиг эгчиннь көвүнд баавһа кеж өгв. Тегэд деернь мана көвүнэ баавһаһас нег көвүн һарсн бээдг болна. Тер көвүнэ бийнь мел төмр болдг болна.

Түүнэсн тер көвүг өсхлэнь, тер көвүнд эцкнь хадмуд (баавһа) хээв. Тер көвүнэ мөн сиитнь — нарн суух үзгт Аврсн хан гидг хан бээдг болна, тер хаана (хаанд) арвн тавн наста Арагни-Даңни гидг күүкн бээдг болна — тер күүкн мөн сиитнь гиж келцхэнэ.

Түүнэсн эгчиннь көвүн күргн көвүн хоюрн һарад йовв. Мана көвүн гертэн үлдв. Хоюрн йовж йовтлнь, өмннь нег уул бээдг болна. Тер уулын өөр ирэд, хоюрн унтв. Унтж-унтж, босн гидг болхлань, хойраһинь нег ик церг бүслэд авад орксн бээдг болна. Түүнэсн хоюрн босад, негнь нег талкинь чавчв, бас негнь нег талкинь чавчв. Хоюрн чавчж-чавчж, алж оркад, цааран һарад йовв.

Йовж йовтлнь, өмнэснь нег нэрхн улан тоосн һарч йовдг болна. Түүнэсн ахнь келв: «Эн тоосн болсн — һалзу чон, — гив. — Эн чон мини зүркэрм орад, даларм һарх, — гив. — Тер цаг[т] намаг чи мөрнэсм унһал уга авч үз, — гив. — Эс авч чаддг болхлачн, би үкж одсм тер», — гив.

Чон күрч ирэд, көвүнэ зүркэрнь орад, даларнь һарад одв. Дүнь ахан унһал уга бэрэд бээв. Түүнэсн тер чоныг алж оркад, цааран һарад йовв.

Түүнэсн хоюрн Аврсн хаанад күрч ирэд суув. Түүнэсн хан келж бээнэ: «Та, хойр ноха, эльдэс эльдэрэн оч йовнат?» — гив. «Ундым өгэд, үгим сур», — гив. Унд ууж оркад, келв: «Хан күүкэн өгхнь, өгхэн кел, эс өгдг болхнчн, эмичн алад, күүкичн авхувидн», — гив. Түүнэсн хан арһ уга болад, күүкэн өгв.

Тегэд хоюрн күүкинь авад, һарад йовв. Гертэн күрч ирэд, күүкиг дүүдэн баавһа кеж өгэд, түүндэн амулц сээхн жирһэд бээв.